

Ρήγας και Διαφωτισμός. Η συμπόρευση της επιστήμης με το επαναστατικό καθήκον*

Οποιοσδήποτε μελετητής αποφασίσει να ασχοληθεί με έργο του Ρήγα, θα σταθεί υποχρεωτικά στον Διαφωτισμό, σε αυτό δηλαδή που υπήρξε μια βασική συνιστώσα της συγκρότησής του, αλλά και στην συνέχεια ένας μεγάλος στόχος που πιστά ως σπορέας των ιδεών του, υπηρέτησε ως το τέλος. Η προσέγγισή μου εξ ορισμού συγκεκριμένη και μερική, δεν φιλοδοξεί – προφανώς – να αναλύσει ένα τόσο πολύπλοκο και πολυσχιδές φαινόμενο όπως ο Διαφωτισμός στις συνολικές του διαστάσεις, ούτε να μπει στον πειρασμό να απαντήσει στο πλήθος των ερωτημάτων που έχουν τεθεί, από το φαινομενικά απλό λ.χ. αν η επίδραση του Διαφωτισμού υπήρξε θετική ή όχι, θέτοντας, πάλι, την συνολική διάσταση του ζητήματος με διαφορετικό τρόπο.

Στο παρόν, λοιπόν, κείμενο θα ασχοληθώ με ορισμένες πλευρές που αφορούν στις ιδιομορφίες στην πρόσληψη των ιδεών του Διαφωτισμού, αλλά και τις ιδιαιτερότητες αυτού που ο Ρήγας ενσωματώνει, με βάση δικές του προτεραιότητες, στους ορίζοντές του, επιμένοντας σταθερά στις ιδιομορφίες και τις διαφορές αυτού που επεκράτησε να αποκαλούμε Νεοελλη-

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Το κείμενο αυτό στηρίζεται στην ανέκδοτη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα. *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα. που πρόκειται να εκδοθεί από τις εκδόσεις «Στοχαστής».*

νικό Διαφωτισμό σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό αντίστοιχό του.

Έτσι, οι επιμέρους παρατηρήσεις, ακόμα και αυτές που έχουν σημείο αναφοράς τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, περισσότερο θα πρέπει να εκληφθούν ως επιβοηθητικές στην συγκρότηση μιας εικόνας της ιστορικής πραγματικότητας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και μάλιστα, περιοριστικά, στα χρόνια δράσης του Ρήγα.

Ένα από τα ζητήματα που με απασχόλησε και που τελικά δεν θέλησα να δώσω «τελική λύση», είναι ο ορισμός του.

Εντούτοις, κατ' εξαίρεσιν, θεωρώ αναγκαίο, αποτιόντας φόρο τιμής, να σταθώ στην πιθανόν (;) πρώτη απόπειρα ορισμού του το 1784, και, ενδεχομένως, μέχρι και σήμερα αξεπέραστη, που έδωσε ο Ιμμάνουελ Καντ στο κλασικό του δοκίμιο *Τι είναι Διαφωτισμός*.

Γράφει, λοιπόν, ο Καντ ότι: «Διαφωτισμός είναι ή έξοδος του ανθρώπου από την άνωριμότητά του, γιά τήν όποία ό ίδιος είναι ύπεύθυνος. Άνωριμότητα είναι ή αδυναμία νά μεταχειρίζεσαι τό νοῦ σου χωρίς τήν καθοδήγηση ενός άλλου. Είμαστε ύπεύθυνοι γι' αύτή τήν άνωριμότητα, όταν ή αίτία της βρίσκειται όχι στήν ανεπάρκεια του νοῦ, αλλά στήν έλλειψη άποφασιστικότητας και θάρρους νά τόν μεταχειριζόμαστε χωρίς τήν καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! [Τόλμα να μάθεις!]. Έχε θάρρος νά μεταχειρίζεσαι τό δικό σου νοῦ! τουτο είναι τό έμβλημα του Διαφωτισμού.»¹

Από τότε πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί έχουν δοθεί τόσο για τον Ευρωπαϊκό όσο και τον Ελληνικό Διαφωτισμό από φίλους και πολεμίους και όλοι – χωρίς υπερβολή – περικλείουν στοιχεία αλήθειας. Από τα πολλά και αντιθετικά πολλές φορές συναγόμενα, προκύπτουν όμως ορισμένες «σταθερές», χρόνου, χωρών, προσώπων και ιδεών, που – ευτυχώς – το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, που συγκεκριμένα μας απασχολεί, ευρύχωρα τις καλύπτει, αφού για «άπαντες», ο κατεξοχήν αιώνας του Διαφωτισμού είναι ο 18ος.

Ένα άλλο, επίσης, ζήτημα που χρειάζεται ίσως αφετηριακά να διευκρινιστεί, είναι η κριτική αντιμετώπιση των λογικών εκείνων, που θέλουν να ερμηνεύσουν ή και να ταυτίσουν τον Διαφωτισμό ή με κάποιο επιμέρους σημαντικό ιστορικό γεγονός ή με την άνοδο (γενικά και αφηρημένα) της αστικής τάξης, αξιολογώντας τον – λίγο πολύ – ως την «μαχητική ιδεολογική εμπροσθοφυλακή της», χωρίς – ταυτόχρονα – να μπορούν να δώσουν επαρκείς εξηγήσεις για το γεγονός ότι πλήθος αριστοκρατικών, συντηρη-

1. Για περ. βλέπε Ιμμάνουελ Καντ, «Απόκριση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», στον συγκεντρωτικό τόμο *Δοκίμια*, εισαγωγή - μτφ. - σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1971, σελ. 42.

τικών ιδεολογικοπολιτικά, κύκλων, από βασιλικές Αυλές, μέχρι κληρικούς, εκκλησιαστικούς παράγοντες, επιστήμονες, λογίους, συγγραφείς και καλλιτέχνες, τον υπηρέτησαν πιστά.

Γεγονός παραμένει ότι οι αλλαγές θέσεων και στρατοπέδων δεν είναι έξω από την ιστορία του Διαφωτισμού. Καθόλου ασύνητες δεν ήταν το φαινόμενο της «ριζοσπαστικοποίησης» συντηρητικών εκπροσώπων του ή της «συντηρητικοποίησης» αρκετών που στα νιάτα τους υπήρξαν ριζοσπάστες. Έκπληξη, λοιπόν, δεν θα πρέπει να αποτελέσουν οι διαπιστώσεις, ότι ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων λ.χ. διαφωτιστών, είτε περνά στην σιωπή, είτε συμβιδιάζεται περνώντας σε «παθητικές» αντιδιαφωτιστικές θέσεις, είτε αλλάζει στρατόπεδο και γίνεται πολέμιος του Διαφωτισμού. Τέλος, χρήσιμο είναι να επαναλάβουμε το γεγονός, ότι ο Διαφωτισμός δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με κάποια συγκεκριμένη φιλοσοφία, ο ίδιος – άλλωστε – δεν είναι φιλοσοφία.

Είναι, φρονώ, εμφανές, ότι η πολυσημία του Διαφωτισμού δεν συμπαράστέκεται στις λογικές εκείνες που θέλουν «άμεσα, εύκολα και καθαρά συμπεράσματα». Στο ίδιο – άλλωστε – το έργο του Ρήγα, οι θέσεις που αναπτύσσονται, αποτελούν, εν πολλοίς, συνύπαρξη του φιλελευθερισμού και του ρομαντισμού της εποχής του. Χαρακτηριστικό των παραπάνω είναι λ.χ. (ενδεικτικό και σχηματικά δοσμένο παράδειγμα) το γεγονός της ουσιαστικής αμηχανίας αρκετών μελετητών, που θέλησαν να ανιχνεύσουν την σχέση του Ρομαντισμού με τον Διαφωτισμό, για να ανακαλύψουν την σχετικότητα βεβαιοτήτων ότι ο «ορθός λόγος» και η «προοδευτικότητα» βρίσκονταν από την μια μεριά και ο «ανορθολογισμός» και η «συντήρηση» από την άλλη.

Κοινός τόπος είναι ότι οι κοινωνικές και πολιτικές απόψεις σημαντικών Νεοελλήνων στοχαστών, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης και ο Δημήτριος Καταρτζής (για να σταθούμε, ενδεικτικά, σε τρεις χαρακτηριστικούς), όχι μόνον δεν στοιχίζονταν με αυτές του Ρήγα, του Ανωνύμου ή του Κοραή (πάλι ενδεικτικά), αλλά και βρίσκονταν σε ανταγωνιστική τροχιά.

Αναιρεί η πραγματικότητα αυτή το γεγονός ότι άνθρωποι σαν τον Βούλγαρη, τον Θεοτόκη και τον Καταρτζή, υπήρξαν επιφανείς εκπρόσωποι του νέου πνεύματος, καλύπτοντας επαρκώς ένα βασικό χαρακτηριστικό του Διαφωτισμού, την απεριόριστη πίστη του στην μόρφωση και στην παιδεία;

Το εκκλησιαστικό σχήμα δεν εμπόδισε τον Ευγένιο Βούλγαρη να φέρει για πρώτη φορά το 1766 τον Βολταίρο στην Ελλάδα, μεταφράζοντας «προκλητικά» για την εποχή του τον Μέμνονα και αργότερα, ανάμεσα σε άλλα, *Το σχέδιασμα περί ανεξιθρησκείας ήτοι περί της ανοχής των ετερο-*

θρήσκων. Είχε, βέβαια, περάσει ένας, περίπου, αιώνας από την εποχή που ο μεγάλος Άγγλος στοχαστής Τζων Λοκ διατύπωνε τις πρωτοπόρες περί ανεξιθρησκείας απόψεις του στο *Δοκίμιο για την ανεξιθρησκεία* (1667) και την *Epistola de Tolerantia* (1689)². Ούτε, επίσης, οι συντηρητικές και κληρικόφρονες απόψεις του Καταρτζή, δεν εμπόδισαν αυτόν τον «Φαναριώτη που ρέπει προς τόν στοχασμό»³, όχι μόνο να εισηγηθεί αλλά και να γράψει με εξαιρετη γλωσσική τόλμη σε απλή λαϊκή γλώσσα.

Είναι γνωστό, ότι ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ υπήρξε μαθητής και αντικαταστάτης για μια περίοδο του μεγάλου Κερκυραίου φιλοσόφου, Ευγένιου Βούλγαρη. Αλλά και ο ίδιος ο Ρήγας, μαθητής και αυτός στην συνέχεια του Μοισιόδακα (χωρίς όμως να έρθει σε σύγκρουση με τις απόψεις του δασκάλου του, όπως έκανε ο Μοισιόδαξ), δεν αφίσταται των αντιφάσεων αυτών, αφού το ιδεολογικοπολιτικό και αισθητικό του οικοδόμημα «χτίζεται» στις Αυλές των φαναριωτών ηγεμόνων της Κωνσταντινούπολης και της Μολδοβλαχίας και για τις όποιες σχέσεις του με τα περιβάλλοντα αυτά υπέστη σφοδρή κριτική⁴.

Ένα, τέλος, ακόμη σημαντικό ζήτημα που χρειάζεται να επισημανθεί, είναι οι διακριτές διαφορές και αποκλίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον Ευρωπαϊκό αντίστοιχό του, χωρίς να αμφισβητείται το γεγονός ότι και η ελληνική περίπτωση αποτελεί έναν αναμφισβήτητο κλάδο του μεγάλου ευρωπαϊκού κορμού.

Έχω ήδη επισημάνει, ότι όσο κι αν αναγνωρίζουμε το πραγματικό γεγονός ότι οι Νεοέλληνες διαφωτιστές δεν προσκόμισαν νέες ιδέες, μεθόδους ή ανακαλύψεις, ούτε συγκρότησαν κάποιο διακριτό και ιδιαίτερης βαρύτητας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι φιλοσοφικό ρεύμα· όσο κι αν αναγνωρίζουμε ότι τα περισσότερα από τα έργα τους αποτελούν υπό μίαν ορισμένη έννοια μετάφραση, μεταφορά, διασκευή αρχαιοελληνικών και ευρωπαϊκών ή και συνδυασμό ξένων και ορισμένες φορές αναφομοιώτων, απόψεων, όπως, επίσης, ότι σπανίως διακρίνονται από μίαν «αυστηρή φιλοσοφική συνέπεια», υποκύπτοντας συχνά στον «εύκολο» από μια πρώτη προσέγγιση, εκλεκτικι-

2. Βλέπε Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1977, σελ. 15, Ευγενίου Βουλγάρως, *Σχεδιάσμα περί της ανεξιθρησκείας, ήτοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων* (επανάδοση), εισαγωγή-σημειώσεις Β. Κ. Λάζαρης, εκδ. «Στάχυ», Αθήνα 2001 και John Locke, *Epistola de Tolerantia* – *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*, εισαγωγή - μτφ. - σχόλια Γιάννης Πλάγγεσης, εκδ. «Ζήτρος», Θεσσαλονίκη 1998.

3. Ο.π., Κ. Θ. Δημαράς, σελ. 232.

4. Βλέπε Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή*, σελ. 113.

σμό· όσο κι αν αναγνωρίζουμε ότι η «δάνεια» αυτή λογική είχε τις συνέπειές της, στον βαθμό που οδήγησε στο σταθερό ριζώμα αυτού που έως και σήμερα μας ταλανίζει ως μεταπρατική σκέψη και λόγος, εντούτοις, με επίγνωση των παραπάνω, γνωρίζοντας δηλαδή ότι η σύγκριση με την ευρωπαϊκή πρωτοπορία της εποχής είναι συντριπτική, επιμένω στην χρησιμοποίηση διαφορετικού μέτρου κρίσης και σύγκρισής τους.

Γιατί, το πρόβλημα των Ελλήνων διαφωτιστών δεν ήταν να πρωτοτυπήσουν επιστημονικά κομίζοντας δάφνες νέων ανακαλύψεων, αλλά να παρέμβουν δραστηρικά σε ένα υπόδουλο, χέρσο και απανθρακωμένο τοπίο, στο οποίο πρωτεύουσα θέση κατείχαν «εργασίες ανατροπής - εκχερσώσεως» και δημιουργίας στοιχειώδους υποδομής.⁵

Και από την κατάσταση αυτή, δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν οι Νεοέλληνες διαφωτιστές σε όλη την διάρκεια του ιστορικού τους κύκλου, από την αρχική και στην συνέχεια συστηματικότερη επαφή τους με τα έργα του Βολταίρου⁶ και την διαρκή περιπλάνησή τους στους δρόμους της Εγκυκλοπαιδείας, μέχρι την περίοδο της έντονης ιδεολογικοποίησης και της σύγκλισης πολλών εξ αυτών με τα ριζοσπαστικά ρεύματα που επαγγέλλονταν την ελευθερία και ισότητα των ευρωπαϊκών λαών⁷. Από αυτή την οροθέτηση δεν αφίσταται και ο ίδιος ο Ρήγγας, στο έργο του οποίου θα λέγαμε ότι εμφανώς αποτυπώνονται οι δυνατότητες και τα όρια του νεοελληνικού διαφωτιστικού εγχειρήματος.

Η μάχη των Ελλήνων διαφωτιστών, δίνεται λοιπόν όχι στο κατεξοχήν πεδίο της επιστημονικής και φιλοσοφικής πρωτοπορίας της εποχής, αλλά στην «ενδοχώρα», τα άγονα και ακαλλιέργητα εδάφη που απαιτούσαν — πρώτιστα — έργα υποδομής. Με δυο λόγια έργα παιδείας, έργα εκπαιδευτικά. Η «αποκλειστική», σχεδόν, ενασχόληση της πλειοψηφίας των Ελλήνων διαφωτιστών με τα ευρύτερα ζητήματα εκπαίδευσης, παιδαγωγίας, παιδείας και μόρφωσης γενικά, θα ήταν άδικο να ερμηνευθεί ως «ιδιοτροπία», μονομερής επιλογή ή προσφυγή στο «έλασσον». Κάτι τέτοιο θα

5. Βλέπε Λουκάς Αξελός, *Η μακρά πορεία των Ελλήνων διαφωτιστών*, περ. «Άρθον», τεύχ. 27, Αθήνα 2000, σελ. 31.

6. «Στήν διάρκεια του τελευταίου τρίτου του ΙΗ΄ αιώνα, σέ μιά μέση παραγωγή που δέν ξεπερνά (για όλες μαζί τίς κατηγορίες), τούς 30 τίτλους τόν χρόνο, συναντούμε σαράντα περίπου φορές τό όνομα του Βολταίρου». Για περ. βλέπε Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός*, ό.π., σελ. 139.

7. Ό.π., σελ. 11 και 140. Βλέπε επίσης συνολικά και Αναστασίου Πολυζωΐδη, *Κατάσταση της ελληνικής παιδείας υπό το κράτος των Οθωμανών*, Αθήνα 1876 και επανέκδοση, εκδ. «Μπάϋρον», Αθήνα 1973.

υποδήλωνε ότι αγνοούμε το τι πραγματικά σήμαιναν οι αιώνες Τουρκοκρατίας και Φραγκοκρατίας και πώς ο νεότερος Ελληνισμός βρέθηκε «ξαφνικά» μπροστά στην ανάγκη ποιοτικού άλματος, εκεί που οι ευρωπαϊκοί λαοί δεν είχαν, αφού ήδη διανύσανε την περίοδο των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, της αναγέννησης και των ανακαλύψεων των νέων χωρών, παρά να κάνουν το επόμενο βήμα.

Η ευρωπαϊκή αυτή πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την διά γυμνού οφθαλμού καθομολογούμενη βαλκανική καθυστέρηση, «αγχώνει» τους Έλληνες λογίους και διανοουμένους που, με κάθε τρόπο, επιζητούν μian υπέρβαση. Η αγωνία αυτή ανάγλυφα αποτυπώνεται στο πρόσωπο ενός κορυφαίου μαχόμενου διαφωτιστή, του δασκάλου του Ρήγα, Ιώσηπου Μοισιόδακα, που κυριολεκτικά «φωνάζει»: «Όλη η Εύρώπη έλεεΐται καί ταλανίζει τήν Ελλάδα, όχι τόσο διά τήν αιχμαλωσίαν, ὅσον διά τήν ἀπαιδευσίαν»⁸.

Αυτή η αγωνία διαπερνά κυριολεκτικά τον Ρήγα και το έργο του, που υποτάσσει, όπως και οι περισσότεροι των Ελλήνων διαφωτιστών, τις θεμιτές φιλοδοξίες προς εξυπηρέτηση της επιστήμης και της έρευνας, στην πασιδήλη ανάγκη του μεγάλου σκοπού. Την καταπολέμηση της απαιδευσίας των Νεοελλήνων⁹, μέσω ενός μεγαλόπνοου προγράμματος διά βίου εκπαίδευσεως.

Αυτό, ως είναι φυσικό, περιορίζει δραστικά τον ορίζοντα και μειώνει δραματικά την δυνατότητα οργανικής συμμετοχής στα, με σχετική πλέον ταχύτητα, αναπτυσσόμενα νέα επιστημονικά δεδομένα. Και πώς — άλλωστε — μπορούσε να γίνει, όταν η πλήρης απουσία υποδομών, η στοιχειώδης έλλειψη ακόμα και μιας υδρογείου σφαίρας, αναγκάζει τον Ρήγα να διατυπώσει τις αρχές της θεωρίας του Κοπέρνικου¹⁰ ή την περιστροφή της γης περί τον άξονά της, χρησιμοποιώντας το εκπληκτικής γλαφυρότητας

8. Για περ. βλέπε εισαγωγή Άλκη Αγγέλου, στο Ιωσήπου Μοισιόδακος, *Απολογία*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1976, σελ. λγ επ., όπου και εκτενέστερη ανάπτυξη των απόψεών του. Αναλυτικότερα για τον Μοισιόδακα βλέπε επίσης στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 1985. Η υπογράμμιση είναι δική μου.

9. «Όθεν, ἀφορῶντας ὁ σκοπός μου εἰς τό νά ὠφελήσω τό Γένος μου, καί ὄχι πρὸς ἐπίδειξιν νά ἐπισωρεύσω λέξεις εἰς αὐτό μου τό ἀπάνθισμα...» Βλέπε Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου, *Τα έργα του Ρήγα*, συναγωγή κειμένων-φιλολογική επεξεργασία και παρουσίαση Λ. Βρανούσης, εκδ. «Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων», Αθήνα 1968, τόμ. Α', σελ. 191. Η υπογράμμιση είναι δική μου.

10. «Καί βέβαια, εἶναι πολλά πιθανώτερον, ἕνα σώμα, μικρότερον ἕνα μιλιοῦνι φορές, καθὼς εἶναι ἡ Γῆ συγκρινόμενη μέ τόν Ἥλιον, νά κινῆται τριγύρω του, παρά τό μέγα εἰς τήν μικρήν Γῆν». Ὁ.π., σελ. 206.

και σωκρατικού τύπου διδασκαλίας «πρωτόγονο» παράδειγμα της σούβλας (άξονας) και του καρπουζιού (γη)¹¹.

Η εμφανής όμως αυτή ανεπάρκεια θα ήταν λάθος να υπερτονιστεί. Ο πίνακας μιας εκατονταετίας κυκλοφορίας του ελληνικού βιβλίου που μας δίνει ο Κ.Θ. Δημαράς, είναι χαρακτηριστικός.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ 1700-1800¹²

Δεκαετίες:	1η	2η	3η	4η	5η	6η	7η	8η	9η	10η
Θρησκευτικά:	35	33	38	62	75	118	124	218	125	128
Γραμματικά:	2	6	3	1	11	14	23	25	31	56
Διάφορα:	8	6	7	5	25	25	40	74	66	135
Σύνολο:	45	45	48	68	111	157	187	317	224	319

Από τα 1.521 βιβλία που κυκλοφόρησαν, μόνο τα 317 εκδόθηκαν την πρώτη πενήνταετία ενώ τα 1.204 την δεύτερη. Το ποσοστό των θρησκευτικών βιβλίων στο πρώτο μισό του αιώνα καλύπτει τα 3/4 (76,65%), ενώ τα γραμματικά και όλα τα υπόλοιπα μαζί, μόλις πλησιάζουν το 1/4 (23,34%). Στο δεύτερο μισό, περίοδο που όχι τυχαία συμπίπτει με το Νεοελληνικό Διαφωτιστικό Κίνημα, το ποσοστό των θρησκευτικών βιβλίων μειώνεται σχεδόν στο μισό (59,21%), έναντι ποσοστού 40,78% που καλύπτουν οι δύο άλλες κατηγορίες.

Ας σημειωθεί ότι την τελευταία δεκαετία οι αναλογίες για πρώτη φορά ανατρέπονται, αφού τα κυκλοφορήσαντα θρησκευτικά βιβλία είναι μόνο 128 έναντι 191 των υπολοίπων. Την αλλαγή αυτή, επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Κούμας που παρατηρεί πως: «Τά σχολεία, μάλιστα έως του 18ου έτους, δέν έσκόπουν άλλο, εί μή νά κάμνουν καταληπτήν είς τούς όμογενείς τήν γλώσσαν, διά τής όποιás ήσαν γραμμένα τά ιερά βιβλία. Από του 1800 έτους καί έφεξης έφρόντιζαν οι λόγιοι νά εξαπλώσουν παιδείαν περισσότεράν, ώστε πάσα κλάσις νά μεταχειρίζεται μέ κάποιαν μάθησιν καλύτερα τό έπάγγελμά της»¹³.

11. Ό.π., σελ. 194.

12. Για περ. βλέπε Κ.Θ. Δημαρά. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. ό.π., σελ. 122. Οι υπολογισμοί σε ποσοστά που ακολουθούν είναι δικό μου.

13. Για περ. βλέπε Κ.Μ. Κούμας. *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*. Από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, τόμ. ΙΒ', τυπ. «Αντωνίου Αυκούλου», Βιέννη, 1832, σελ. 600. Η υπογράμμιση είναι δική μου.

Η απλή, λοιπόν, αριθμητική, μιλάει από μόνη της και μας δείχνει την αργόσυρτη, πλην σταθερή άνοδο της καθόλου πνευματικής-εκδοτικής δραστηριότητας, δραστηριότητας, στα πλαίσια της οποίας όλο και σημαντικότερη θέση κατελάμβανε, μέσα από έναν ασίγαστο «πόλεμο θέσεων», το νεωτερικό πνεύμα. Η αισθητή αυτή πρόοδος αποτυπώνεται όχι μόνο στο τι πλέον εκδίδεται, αλλά και πώς πλέον διδάσκεται αυτό¹⁴, όπως συγκεκριμένα αποτυπώνεται στο έργο και την δράση των Ελλήνων διαφωτιστών.

Είναι αρκετά τα κείμενα ή οι επιμέρους διατυπώσεις για την αξία της παιδείας και των γραμμάτων, που θα μπορούσε να παραθέσει κάποιος, αντλώντας τα από τα έργα των Ελλήνων διαφωτιστών. Όμως, χωρίς υποκειμενισμούς, νομίζω, ότι η πιο ουσιαστική και με τον πιο «επίσημο» τρόπο διατυπωμένη άποψη στο ζήτημα, είναι αυτή που ο Ρήγας αποτυπώνει στο 22ο άρθρο της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*. «Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μέ τήν ὁποίαν λάμπουν τά ἐλεύθερα ἔθνη»¹⁵, γράφει ο Ρήγας, συμπυκνώνοντας σε λίγες λέξεις αυτό, που κατά την γνώμη μου, αποτελεί την προμετωπίδα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η συνείδηση της αξίας των γραμμάτων και της παιδείας, σε συνδυασμό με την επίγνωση της πραγματικότητας του αποψιλωμένου για τρεις σχεδόν αιώνες πνευματικού τοπίου, οδηγεί τους Έλληνες διανοουμένους και λογίους, στις προσπάθειες γεφύρωσης του κενού.

Είναι προφανές, ότι αυτό δεν μπορούσε να υπάρξει ή να δημιουργηθεί εκ του μηδενός, γι'αυτό και αναγκαστικά προέκυψε η καταφυγή «εις την ξένην βοήθειαν»· η προσπάθεια δηλαδή «μεταφοράς» των ευρωπαϊκών επιτευγμάτων στις επιστήμες, τις τέχνες αλλά και τις καθόλου πνευματικές δραστηριότητες στα καθ' ημάς. Αποτελεί, λοιπόν, αναγκαστικό σταθμό, να αναφερθούμε στο σημαντικό ζήτημα των μεταφράσεων διάφορων έργων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της μεταφοράς τους στα βαλκανικά δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα.

Όπως η ανάλυση των κειμένων του Ρήγα μας δείχνει, το μέγιστο μέρος του έργου του αποτελεί μετάφραση - απόδοση - διασκευή - σύνθεση - μεταφορά έργων ξένων συγγραφέων στην ελληνική γλώσσα. Αυτό, από

14. Ό.π.

15. Αξίζει να σημειωθεί, ότι συνολικά το περί παιδείας 22ο άρθρο της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του Ρήγα, υπερβαίνει, σαφώς κατά την γνώμη μου, τόσο σε επίπεδο ουσίας, όσο και σε επίπεδο διατύπωσης, το αντίστοιχο 22ο γαλλικό άρθρο, όπως μπορεί να το διαπιστώσει ο καθένας που θα τα διαβάσει κατ' αντιπαράθεση. Για περ. βλέπε Ρήγα Βελεστινλή Φεραίου, *Τα έργα*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 690 (γαλλικό άρθρο) - 691 (άρθρο Ν.Π.Δ.).

μόνο του υποδηλώνει μian αδυναμία που όπως θα δούμε, δεν αφορά μόνο τον Ρήγα, αλλά το σύνολο, σχεδόν, των Ελλήνων διανοητών που προσφεύγουν στα «ξένα φώτα».

Αποτελεί μια πραγματικότητα που καλύπτει το μεγαλύτερο – πλην της θρησκευτικής/εκκλησιαστικής που ακολουθεί την δική της, χωρίς ιστορικές ασυνέχειες, τροχιά – μέρος της εγχώριας κουλτούρας. Αναγκαίο, λοιπόν, να δούμε την πραγματικότητα αυτή και να την εξετάσουμε συγκεκριμένα, γιατί, όπως θα διαπιστώσουμε, παρουσιάζει μian ιδιαίτερη και εν πολλοίς ανατρεπτική των αρχικών εντυπώσεων πτυχή, που την διαφοροποιεί αναμφίβολα από την λειτουργία του απλού μεταφορέα «ξένων απόψεων».

Πραγματικά, ο ρόλος της μετάφρασης και του μεταφραστή ήταν πολύ διαφορετικός στα χρόνια που αναφερόμαστε. Τόσο, που αν λειτουργούσαν οι σημερινοί νόμοι περί δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, ολόκληρη η Αυτοκρατορία θα ήταν ένα διαρκές δικαστήριο προσφυγών για παραβίασή της.

Ας δούμε όμως το ζήτημα πιο συγκεκριμένα, στηριζόμενοι και σε ορισμένες διαπιστώσεις του Άλκη Αγγέλου, που είναι από τους λίγους που εντόπισαν την διάσταση αυτή, χωρίς όμως αναγκαστικά να συμπίπτουμε στο συνολικό σκεπτικό, την ερμηνεία ή τις προεκτάσεις¹⁶.

Ασφαλώς, ο καλύτερος τρόπος για να εκφράσει ο καθείς την άποψή του, είναι να την διατυπώσει. Τι γίνεται όμως όταν οι συνθήκες δεν του το επιτρέπουν ή ο ίδιος αισθάνεται ανασφαλής για να υποστηρίξει ανοιχτά τις όποιες του απόψεις; Μια αποτελεσματική «μέθοδος» είναι να χρησιμοποιήσει τους πέντε τρόπους που περιγράφει ο Μπέρτολτ Μπρεχτ για να πει κανείς την αλήθεια. Και ένας από αυτούς είναι να βάλει άλλους να μιλήσουν στην θέση του¹⁷.

Ο Νεοέλληνας λοιπόν διανοούμενος του 18ου αιώνα που φλέγεται να διατυπώσει την μια ή την άλλη άποψη, αλλά που το ανοιχτά ή έμμεσα λογοκριτικό καθεστώς των οθωμανικών, ενετικών και εκκλησιαστικών Αρχών του το απαγορεύει, διαλέγει (όχι πάντα επιτυχημένα, αφού σε μεγάλο βαθμό

16. Για περ. βλέπε εισαγωγή Άλκη Αγγέλου στο Ιωσήπου Μοισιόδακος, *Απολογία*, ό.π., σελ. κή επ., αλλά και το άρθρο της Άννας Ταμπάκη, «Το μεταφραστικό «πολύπτυχο» του Ρήγα στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», περ. «Αντί», τεύχ. 652, Αθήνα 1998, σελ. 39 επ.

17. Για περ. βλέπε Μπέρτολτ Μπρεχτ, «Πέντε δυσκολίες για να γράψει κανείς την αλήθεια», στο *Πολιτικά Κείμενα*, μτφ. Βασίλης Βεργωτής, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1971, σελ. 8 επ. και ιδιαίτερα το «Ε. Η πονηριά να διαδίδει κανείς σε πολλούς την αλήθεια», σελ. 17 επ.

η επιλογή του εξαρτάται από την παιδεία του αλλά και το βάθος της διβλιογραφικής του ενημέρωσης) ένα έργο που του «ταιριάζει» και το μεταφράζει.

Το μεταφράζει, αλλά πώς; Πολύ διαφορετικά θα λέγαμε από την σημερινή μεταφραστική λογική, αφού πιστεύει ότι έχει κάθε δικαίωμα να κινηθεί με πλήρη ελευθεριότητα προς «πάσαν κατεύθυνσιν». Από το να παραλείψει το όνομα του συγγραφέα του έργου (Ρήγας - Σχολείον των ντελικάτων εραστών)¹⁸, μέχρι να αφαιρέσει, προσθέσει, διασκευάσει ή παραφράσει οποιοδήποτε τμήμα του.

Πρόκειται για μian «εξωφρενική», υπό μian ορισμένη έννοια άποψη, που όμως, μόνο με τα κριτήρια της εποχής της μπορεί να αντιμετωπιστεί.¹⁹ Και αυτή την συχνά δραστική παρέμβαση επί του κειμένου έρχονται να διευρύνουν οι «εξωγενείς παρεμβάσεις». Οι πρόλογοι, οι σημειώσεις και τα σχόλια που οι ορισμένοι επιπέδου μεταφραστές (που, κατ' ουσίαν, οι περισσότεροι αισθάνονται συγγραφείς ή δυνάμει συγγραφείς), παρεμβάλλουν στο κείμενο, δίνοντάς του πολλές φορές μια τελείως διαφορετική κατεύθυνση²⁰.

Πρωτομάστορας ο Ρήγας, που όχι μόνο συνδιαλέγεται με τα κείμενα που μεταφράζει - διασκευάζει, αλλά και πολλές φορές τα χρησιμοποιεί απλώς ως όχημα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της «αθώας» νουβέλας *Η βόσκοπούλα των Άλπεων*, του Μαρμοντέλ, που ο Ρήγας, μέσω της δραστικής παρέμβασης με έναν πρόλογο, στον οποίο συνειδητά παραφράζεται μια φράση του Μαρμοντέλ, την μετατρέπει στα μάτια του Έλληνα αναγνώστη και σε όχημα μεταφοράς του πατριωτικού του μηνύματος²¹.

Δεν νομίζω ότι αποτελεί αυθαίρετο συμπέρασμα - άλλωστε οι περισσότεροι των μελετητών με διαφορετική, ενίοτε, επιχειρηματολογία καταλήγουν στο ίδιο - ότι σε όλα τα έργα που ο Ρήγας παραδίδει στο κοινό, η παρέμβασή του είναι χαρακτηριστική των προθέσεών του.

18. Βλέπε Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής*, ό.π., σελ. 161 επ.

19. Ό.π., σελ. 184 επ.

20. Αν ορθώς επιστημαίνεται στις μέρες μας, ότι «οι μεταφράσεις δεν είναι δυνατόν παρά να εγγραφούν οργανικά στο σύνολο των πολιτισμικών δεδομένων και των κατακτήσεων της εκάστοτε εθνικής γραμματείας», είναι φανερό ότι η άποψη αυτή ισχύει πολύ περισσότερο για τις μεταφράσεις του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα που παρουσιάζουν τα σαφή χαρακτηριστικά του οχήματος μεταφοράς απόψεων του συγγραφέα, αλλά - ενίοτε -, κυρίως του μεταφραστή. Βλέπε και Άννα Ταμπάκη, «*Το μεταφραστικό*», ό.π., σελ. 39.

21. Βλέπε αναλυτικότερα Λουκά Αξελού, *Ρήγας Βελεστινλής*, ό.π., σελ. 245 επ.

Ο Ρήγας επιλέγει ένα κατ' αρχήν συγκεκριμένο έργο-όχημα προς μετάφραση, αλλά στην συνέχεια το κατευθύνει στους δικούς του δρόμους, αδιαφορώντας για τα «επίσημα όρομολόγια». Με δύο λόγια, υποτάσσει άπασες τις επιμέρους δεοντολογίες στην πρώτη και αδιαπραγμάτευτη γι' αυτόν. Τον διά βίου φωτισμό του πεπτωκότος Ελληνικού Γένους²².

Ίσως σταθήκαμε πολύ στην επισήμανση των ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν τον τρόπο συγκρότησης και διαμόρφωσης του Ρήγα, αλλά και των περισσότερων Ελλήνων διαφωτιστών. Όμως, πάντα κατά την γνώμη μου, αυτό ακριβώς το πεδίο είναι που χρειάζεται περισσότερη ανάλυση. Τα διαδοχικά ερωτηματικά που μου γεννήθηκαν στην πορεία εξέτασης των ζητημάτων, με έπεισαν ότι πολλές και συστηματικές έρευνες θα χρειαστούν ώσπου να φωτιστούν οι ιδιαίτερες πτυχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που εξακολουθεί να αποτελεί, όπως και ολόκληρος ο 18ος αιώνας, ένα από τα σοβαρά ιστορικά ζητούμενά μας.

Οι παραπάνω επισημάνσεις, όπως και άλλες ανάλογες που έχουν γίνει, μπορούν ως ένα βαθμό, να μας βοηθήσουν στο να καταλάβουμε καλύτερα τον ιδιότυπο τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και προφανώς κατ' επέκτασιν και του γνήσιου τέκνου του τού Ρήγα, αλλά πρέπει να έχουμε σαφή συνείδηση ότι δεν ξεπερνούν το πλαίσιο μιας συμβολής προς την κατεύθυνση αυτή.

Λαμβανομένου υπ' όψιν του γεγονότος της απουσίας «αυθεντικά πρωτότυπου» έργου, πλην του *Θουρίου* και του *Ύμνου Πατριωτικού*, οι μελετητές στράφηκαν αναγκαστικά στην αναζήτηση των πηγών από τις οποίες ο Ρήγας άντλησε τις όποιες του απόψεις. Τα πενιχρά αποτελέσματα οδήγησαν, τον Απόστολο Δασκαλάκη να δηλώσει αμηχανία - απαισιοδοξία εύρεσης των πηγών σε ορισμένα από αυτά, γεγονός που όμως δεν ήταν ακριβώς έτσι²³. Οι κατοπινές, άλλωστε, έρευνες, διέψευσαν όσον αφορά το ζήτημα της *Εγκυκλοπαίδειας* και των *Χαρτών*, την απαισιόδοξη αυτή οπτική²⁴. Εντούτοις, επί της ουσίας, το πρόβλημα εξακολουθεί για ένα αξιόλογο τμήμα του να παραμένει.

22. Βλέπε Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου, *Τα έργα*, ό.π., τόμ.Α', σελ. 191.

23. Για περ. βλέπε Απ. Β. Δασκαλάκη, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. «Ε. Γ. Βαγιονάκη», Αθήνα 1977, σελ. 84.

24. Για περ. βλέπε ανάμεσα σε άλλα και Λ. Ι. Βρανούση, *Ρήγας*, εκδ. «Αετός ΑΕ», Αθήνα 1954, σελ. 254 και Δημητρίου Απ. Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική «Encyclopedie» ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής Απάνθισμα"», ανάλ. από το περ. «Ο Ερασιστής», Αθήνα 2000, συνολικά και *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, εκδ. «Ε.Ε.Μ. Φερών-Βελεστινίου-Ρήγα», Αθήνα 1998, σελ. 22-23 και 32-33.

Εξετάζοντας στο κεφάλαιο *Φυσικής Απάνθισμα*, τις άμεσες αναφορές του Ρήγα σε διάφορους Ευρωπαίους επιστήμονες, λογίους, διανοουμένους και συγγραφείς, διαπιστώνουμε την αναφορά του σε είκοσι τέσσερα ονόματα²⁵. Αριθμός σημαντικός αν ληφθεί υπ' όψιν ότι θα μπορούσε κάλλιστα να διευρυνθεί, όχι μόνο από τις αναφορές του σε άλλα του βιβλία, αλλά και από τις έμμεσες περιπτώσεις που προκύπτουν από τις παραπομπές του στην *Εγκυκλοπαίδεια*, κ.ά. και τελικά να πολλαπλασιαστεί αν σε αυτόν θελήσουμε να συμπεριλάβουμε και τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

Το πρόβλημα λοιπόν που κυρίως προκύπτει, δεν είναι αν ο Ρήγας ε γνώριζε (που αποδεικνύεται άμεσα) έναν αξιόλογο αριθμό Ευρωπαίων επιστημόνων, διανοουμένων και ακόμη ειδικότερα διαφωτιστών, αλλά ποιους από αυτούς είχε ιδιαίτερα διαβάσει και ποιοι από αυτούς τον επηρέασαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Θα σταθώ στις τρεις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις που η επίδρασή τους δεν αποτυπώνεται φορμαλιστικά από την αλίευση των επιμέρους γραπτών αναφορών του στους ίδιους προσωπικά, αλλά, κυρίως, από το ότι στοιχεία των καθόλου ή επιμέρους αντιλήψεών τους, υιοθετούνται ολικά ή εν μέρει από τον Ρήγα, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση του δικού του ιδεολογικοπολιτικού κόσμου.

Ο «περίφημος Βολταίρ»²⁶, ο *monsieur Montesquieu*²⁷ και ο μέσω χαρακτηριστικών αποσπασμάτων, παρατιθέμενων στον πρόλογο του *Φυσικής Απάνθισμα* στα Γαλλικά και Ελληνικά, αλλά μη ονομαστικά αναφερόμενος Ζαν Ζακ Ρουσσώ²⁸, αποτελούν τρεις κορυφαίες προσωπικότητες του Γαλλικού Διαφωτισμού που η παρουσία τους, αν και δυσκολοανιχνεύσιμη, είναι υπαρκτή στο καθόλου έργο του Ρήγα.

Το «μισομεταφρασμένο» από τον Ρήγα έργο του Μοντεσκιέ *Περί Πνεύματος*, αποτέλεσε, κατά την γνώμη μου, το υπόβαθρο για τις περί δικαίου αντιλήψεις του Ρήγα, ενώ η βαθύτατα ανεξίτηρη λογική του, όπως ξεκάθαρα αποτυπώνεται στην *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, δεν μπορεί να είναι έξω και από την επιρροή του Βολταίρου του οποίου είχε διαβάσει, όπως ρητά δηλώνει, κάποια έργα²⁹. Γιατί πράγματι, ο Βολταίρος ήταν από τους πιο γνωστούς Γάλλους συγγραφείς της εποχής του στο ελληνικό κοινό και η επίδρασή του είναι εμφανής, όχι μόνον εκ των μεταφράσεων

25. Βλέπε Λουκά Αξελού, *Ρήγας Βελεστινλής*, ό.π., σελ. 214.

26. Βλέπε Ρήγα Βελεστινλή Φεραίου, *Τα έργα*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 228.

27. Ό.π., σελ. 289.

28. Ό.π., σελ. 191.

29. «Αναγιγνώσκοντας τά συγγράμματα τῷ περίφημου Βολταίρ...». Για περ. βλέπε Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου, *Τα έργα*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 228.

των έργων στα Ελληνικά, αλλά και των πολλών αναφορών και αντιπαραθέσεων που οι ιδέες του δημιούργησαν. Ενδεικτικό λ.χ. παράδειγμα της άμεσης αλλά και ταχείας, θα λέγαμε για τα χρόνια εκείνα, επιρροής του έργου του, είναι το γεγονός ότι λίγα χρόνια μετά την κυκλοφορία το 1764 του έργου του *Πραγματεία περί ανεξίθρησκείας*, «εισάγεται» στην χώρα μας το 1768 ο όρος ανεξίθρησκεία³⁰, όταν ο Ρήγας ήταν μόλις έντεκα ετών.

Εκείνου όμως του συγγραφέα που είναι, φρονώ, εμφανής η επιρροή ή και σύγκλιση, όχι μόνον στα περί αγωγής ζητήματα, αλλά και στην συνολικότερη κριτική ή και σαφώς απορριπτική στάση σε ένα σύνολο ζητημάτων, είναι η περίπτωση του Ζαν Ζακ Ρουσσώ, με τον οποίο βρίσκεται εγγύτερα στην λογική κριτικής και αλλαγής της υπάρχουσας πολιτικοκοινωνικής κατάστασης και τις αμεσοδημοκρατικές αντιλήψεις, που σαφώς αφίστανται ή κατά πολύ διευρύνουν την ιδιότυπα ολιγαρχική ή την περιοριστικά αντιπροσωπευτική λογική, που η πλειοψηφία των διαφωτιστών πρεσβεύει.

Ασφαλώς, η «σπαρτιατική» αυστηρότητα του Ρουσσώ δεν βρίσκει σύμφωνο εφ' όλης της ύλης τον Ρήγα, που ακολουθώντας τους Βολταίρο, Ντιντερό και άλλους διαφωτιστές, διατρίβει — εν προκειμένω — με πάσαν ελευθεριότητα «τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἡδονικῶν ἀναγνώσεων»³¹. Όμως, οι σαφείς αυτές διαφορές δεν είναι ικανές να αναιρέσουν και τα πολλά κοινά στοιχεία.

Αναφερόμενος στον Ρουσσώ, ο Γιώργος Μανιάτης επισημαίνει ότι «Η αντιμετώπιση του Ρουσσώ δεν μπορεί να είναι αυτή ενός ακαδημαϊκού φιλοσόφου ενταγμένου σε μια αντίστοιχη φιλοσοφική παράδοση. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για το σχολιασμό μιας «εσωφιλοσοφικής» συζήτησης. Εξάλλου ο ρουσσωϊκός στοχασμός, παρόλο που είναι ενιαίος, με αυστηρή ενότητα και συνοχή ως προς τη λογική του ανάπτυξη, δεν μπορεί να συστηματοποιηθεί και να ενταχθεί σε μια καθορισμένων προδιαγραφών φιλοσοφική ανάλυση. Είναι άμεσα συνυφασμένος με τις περιπέτειες της προσωπικής του ζωής, τις διαταραχές και τα πάθη της ψυχής του, τα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα της εποχής του, τις διαμάχες και τις πολεμικές που σημάδεψαν την πορεία του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Όπως και ο κατ'εξοχήν εμπνευστής του, ο Πλάτων, ο Ρουσσώ «βίωσε» το στοχασμό του... Η συνήθης προσέγγιση του Ρουσσώ ως αυθεντικά ρομαντικού στοχαστή όχι μόνο δεν αποκλείει το χαρακτηρισμό του ως εκπροσώπου του

30. Για περ. βλέπε και το κεφάλαιο «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα» στο Κ.Θ. Δημαράς. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 145 επ.

31. Βλέπε Ρήγα Βελεστινλή Φεραιού. *Τα έργα*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 3.

διαφωτισμού αλλά, αντιθέτως, τον ενισχύει. Ο ρουσωϊκός στοχασμός, αφενός, καταδεικνύει τον οριακό χαρακτήρα ενός τυπικά εννοούμενου ορθολογισμού και, αφετέρου, αναδεικνύει το «συναίσθημα» ως κυρίαρχη συνιστώσα πλευρά του διαφωτιστικού προγράμματος³².

Δεν θα μπορούσε, διερωτώμαι, με βάση όλη την ανάλυση της ζωής και του έργου του Ρήγα, να ισχυριστούμε ότι ένα μεγάλο μέρος των παρατηρήσεων αυτών, ισχύει – αφού τηρηθούν οι αναλογίες – και για την περίπτωση του Βελεστινλή και ιδιαίτερα μάλιστα στο σημείο της «συνήθους» κατηγορίας του, ως ρομαντικού-ονειροπόλου στοχαστή, ιδιότητα που και εγώ ερμηνεύω ως ιδιαίτερα ενισχυτική της διαφωτιστικής πλευράς του, διαφωνώντας με μια μερίδα αναλυτών που θέλουν να βλέπουν σε αυτόν απλώς τον ενθουσιώδη και παρορμητικό βάρδο της ελευθερίας;

Ο συνδυασμός «στοχασμού» και «συναισθήματος» ή για να το διατυπώσω και σε ένα άλλο επίπεδο «θεωρίας» και «πράξης», είναι ένα κατεξοχήν χαρακτηριστικό του Ρήγα. Χαρακτηριστικό, που τον διαφορίζει από τους δασκάλους του Ιώσηπο Μοισιόδακα και Δημήτριο Καταρτζή³³, επιφανείς εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η απόκλιση καθ' όλα σημαντική σε μια σειρά ζητημάτων, αξίζει να επισημανθεί. Γιατί, με εξαίρεση την απόλυτη προσήλωση δασκάλων και μαθητών στην λογική της διά βίου εκπαίδευσης και την εμφανή σύγκλισή τους προς την απλή γλώσσα, οι διαφορές από εκεί και πέρα είναι, νομίζω αισθητές.

Επίλεκτο μέλος της φαναριώτικης κοινωνίας, σταθερά συντηρητικός και προσανατολισμένος σε ολιγαρχικά πρότυπα, ο Δημήτριος Καταρτζής όχι μόνο απέχει πόρρω των ιδεολογικοπολιτικών πεποιθήσεων του ριζοσπάστη Ρήγα, αλλά και στα καθεαυτό ζητήματα της γλώσσας που η συμβολή του θα ήταν – ομολογουμένως – σημαντική, παρέμεινε στην δεύτερη γραμμή, αφού το μέγιστο μέρος του συγγραφικού του έργου παρέμεινε ανέκδοτο όσο ζούσε³⁴, μη θελήσας, ενδεχομένως, να έρθει σε ανοιχτή αντιπαράθεση με τα κυρίαρχα πολιτικά και εκκλησιαστικά περιβάλλοντα.

32. Για περ. βλέπε Γιώργος Μανιάτης, *Το προσωπείο και το πρόσωπο. Ο Ρουσό και η αναζήτηση της αυθεντικής επικοινωνίας*, εκδ. «Στάχυ», Αθήνα 2000, σελ. 17 επ.

33. Αν ο Μοισιόδαξ και ο Καταρτζής κατέχουν συγκεκριμένα, αλλά και «ηθικιστικά», την θέση του δασκάλου, είναι σαφές ότι και ορισμένοι κύκλοι της Πόλης, της Μολδοβλαχίας και στην συνέχεια της Βιέννης (Μανασσής Ηλιάδης, Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Παναγιώτης Κοδρικιάς, κ.ά.), συνέβαλαν στην συγκρότησή του, αλλά ενδεχομένως επηρεάστηκαν και από αυτόν.

34. Βλέπε εισαγωγή Κ.Θ. Δημαρά στο Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1974, σελ. θ' επ.

Διαφορετική, ασφαλώς, η περίπτωση του παραγκωνισμένου Ιωσήπου Μοισιόδακος, που δίνει πεισματικά την μάχη με τους συντηρητικούς και πολιτικά αντιδραστικούς κύκλους, χωρίς όμως ποτέ να ενεργήσει με τον ιδεολογικοπολιτικό και βουλευσιαρχικό ριζοσπαστισμό που διακρίνει τον μαθητή του.

Αυτό το πείσμα όμως, αυτό το επαναστατικό πάθος να αγωνίζεσαι «παρ' όλα αυτά»³⁵ για μια δίκαιη υπόθεση, που με εξαιρετο τρόπο αποτυπώνει το 1780 στην Απολογία του ο Μοισιόδαξ, ο Ρήγας το εισπράττει ως το σημαντικότερο μάθημα και του το ανταποδίδει με μια «μικρή», ξεχωριστής όμως σημειολογίας, υπόμνηση της ευγνωμοσύνης του αλλά και της αξίας του δασκάλου, στην μεγάλη δωδεκάφυλλη Χάρτα του³⁶.

Ασφαλώς, κάθε ρεαλιστική προσέγγιση γνωρίζει ή και μπορεί, ως ένα βαθμό, να υποθέσει τις ποικίλες αντιδράσεις που συνάντησαν στην μακρά πορεία τους οι Έλληνες διαφωτιστές. Δυσκολότερος όμως και οξύτερος υπήρξε, κατά την γνώμη μου, ο «εσωτερικός αγώνας»³⁷. Η σκληρή και επίμονη αντίδραση ανώτερων εκκλησιαστικών, ολιγαρχικών και συντηρητικών κύκλων που, σε ορισμένες περιπτώσεις, έπαιρνε χαρακτήρα πνευματικού πογκρόμ οδηγώντας στην σύγκρουση, το αδιέξοδο, τον αναχωρητισμό, την σιωπή ή τον επώδυνο συμβιβασμό, μια σειρά από σημαντικούς Νεοέλληνες διαφωτιστές, ανάμεσα στους οποίους οι Μεθόδιος Ανθρακίτης, Ευγένιος Βούλγαρης, Νικηφόρος Θεοτόκης, Ιώσηπος Μοισιόδαξ και Χριστόδουλος Παμπλέκης, δεν ήταν οι μοναδικοί.

35. «Τό καθήκον ενός επαναστάτη είναι νά αγωνίζεται πάντοτε. νά αγωνίζεται παρ' όλα αυτά, νά αγωνίζεται μέχρι θανάτου». Χαρακτηριστική φράση του Γάλλου επαναστάτη Λουί Μπλανκί. Βλέπε Καρλ Μαρξ, *Ο Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, μτφ. επιτρ. Ελλήνων του Εξωτερικού, επιμέλεια-σχόλια Λουκάς Αξελός, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1976, σελ. 126.

36. Στο δωδέκατο φύλλο της Χάρτας, ο Ρήγας αναφέρει το «άγνωστο» στους χάρτες της εποχής χωριό Τζέρνα βόδα (Τσερναβόδα), γιατί, όπως σημειώνει, είναι «Πατρίς Ιωσήπου του Μοισιόδακος». Για περ. βλέπε *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή* (χωρίζεται σε τρία αυτοτελή μεταξύ τους μέρη), επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, εκδ. «Ε.Ε.Μ. Φερών-Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 1998, φ.12ο.

37. «'Αλλ' ἂν καί στοχασθῆτε, εἰσθ' ἔσχοτισμένοι ἀπό τά θολερά νάματα τοῦ Ἐλβετίου καί Μιραβού, καί δέν ἐμπορεῖτε νά ἐννοήσῃτε ὅποιον πάλιν ἔχει αὐτό τό γένος τῶν ὀρθοδόξων, καί ὅποιον πόλεμον αὐτή ἡ θρησκεία σχεδόν ἀπ' ἀρχῆς», αναφωνεῖ ο ἐκ τῶν σφοδρῶν πολεμίων τοῦ Ρήγα καί τῶν Γάλλων διαφωτιστῶν, Μιχαήλ Περγιδάκης, δίνοντάς μας μιαν εἰκόνα τῆς οἰζύτητας που εἶχε ἡ ἀντιπαράθεσι ἀνάμεσα στις δύο πλευρές. Για περ. βλέπε Μιχαήλ Περγιδάκη, *Ρήγας ἢ κατὰ ψευδοφιλελλήνων*, επιμ. Λ.Ι. Βρανούση, εκδ. «Ακαδημία Αθηνών -- Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου 11 (1961)», Αθήνα 1997, σελ. 58.

Από τον κατατρεγμό αυτό δεν εγλύτωσε και ο Ρήγας που η περίπτωση αντιμετώπισής του, ξεπερνώντας υπό μίαν έννοια κάθε προηγούμενο, αποτελεί μνημείο μισαλλοδοξίας και εθελοτυφλίας, όταν μάλιστα κατά δραματικό τρόπο λαμβάνει χώρα μετά την σύλληψη και το ηρωικό του τέλος.

Οι ιδέες του Διαφωτισμού, της Γαλλικής Επανάστασης και του βαλκάνιου ριζοσπαστισμού, βρήκαν στον Ρήγα τον πιο συνεπή εκφραστή τους. Και είναι αυτή η διαπίστωση, που αποτελεί το καθοριστικό εκείνο στοιχείο, που διαφοροποιεί τον Ρήγα από τους περισσότερους Νεοέλληνες Διαφωτιστές και τον περνάει σε ένα ξεχωριστό επίπεδο, στο οποίο οι αξιόλογοι αυτοί σκαπανείς του πολιτισμού μας δεν έφθασαν ποτέ. Ο Ρήγας επιδιώκει συνειδητά την ταύτιση των ιδεών με τα έργα. Ως αυθεντικός επαναστάτης είναι σε θέση να κατανοήσει, ότι ο ριζοσπαστισμός του θα ήταν έννοια χωρίς περιεχόμενο αν δεν ακολουθούσε την οδυνηρή, αλλά και μοναδική οδό επιβεβαίωσής του: την οδό της πολιτικής δράσης.

Αυτή η κριτικά θεμελιωμένη βούληση για την αναγκαιότητα ταύτισης λόγου και έργου, εκφράστηκε με υποδειγματική συνέπεια και καθαγιάστηκε με το αίμα του, δίνοντάς του ένα διαρκές προβάδισμα στο να είναι ένας από τους λίγους εκείνους Νεοέλληνες, που το έργο τους το έκαναν επαναστατική πράξη. Γιατί, πράγματι, η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή, αποτελεί περισσότερο ίσως από κάθε τι άλλο, ορόσημο και οδόσημο στο μεγάλο ζητούμενο κάθε εποχής, που είναι το ήθος κάθε ατόμου, η ταύτιση λόγων και έργων και η απόφασή του να υποστεί αδιαμαρτύρητα το κόστος της επιλογής του.